

DE FRANSE CODE CIVIL (1804) EN DE CAHIERS DE DOLEANCES

*Naar een nieuw beeld van het privaatrechtelijke codificatiestreven in Frankrijk
aan de vooravond van de Revolutie¹*

1 Inleiding

De *Code civil* die in 1804 in Frankrijk tot stand kwam, betekende een ingrijpende breuk met de oude situatie op het gebied van het recht. Deze codificatie had namelijk twee karakteristieke eigenschappen. Ten eerste impliceerde zij een definitieve breuk met de tot dan toe geldende rechtsbronnenleer, waarin recht dat op lokaal niveau gevormd was de hoofdrol speelde. De Franse vorst kon tijdens het *Ancien Régime* formeel niet ingrijpen in de lokale *coutumes*, waarin het belangrijkste deel van het materiële privaatrecht was geregeld. Met de codificatie werd de oude rechtsbronnenleer vervangen door een model, waarin de rechtsvorming op centraal niveau plaatsvindt en, in de vorm van wetten, in beginsel op ieder lager niveau van kracht wordt. Met dit uitgangspunt is de definitie van het begrip 'codificatie' gegeven: een optekening van het recht waaraan de overheid een aan haar gezag ontleende exclusieve gelding verleent.² Ten tweede bracht de *Code civil* rechtseenheid in geheel Frankrijk en maakte zo een einde aan de tot dan toe heersende rechtsverscheidenheid.

Het streven naar een codificatie was rond 1800 uiteraard niet nieuw: met name in ambtelijke kringen was voordien gespeeld met de gedachte aan een dergelijke radicale ingreep in de formele structuur van het recht. Ik noem slechts de plannen van Jean-Baptiste Colbert (1619-1683), die vanaf 1661 werkte aan de herziening van de koninklijke ordonnances, en - ruim een eeuw later - van de kanselier René-Nicolas-Charles-Auguste Maupeou (1714-1792). Daarnaast werd de codificatiegedachte - vooral in de achttiende eeuw - gepropageerd door vele natuurrechtelijk geïnspireerde auteurs, zoals Voltaire en Simon-Nicolas-Henri Linguet (1736-1794). Bovendien was er al een begin gemaakt met een materiële uniformering van het recht: nadat in de vijftiende eeuw gestart was met de optekening van de lokale *coutumes*,³ werden deze vanaf de zestiende eeuw door vele

1. Het onderzoek waarop dit artikel is gebaseerd, is verricht in het kader van mijn proefschrift, getiteld *Codificatie en Staatsvorming. De politieke en politiek-theoretische achtergronden van de codificatie van het privaatrecht in Pruisen, de Donaumonarchie, Frankrijk en Nederland, 1450-1811* (binnenkort te verschijnen).

2. J.H.A. Lokin en W.J. Zwalve, *Hoofdstukken uit de Europese codificatiegeschiedenis*, Groningen 1992², 2. Vgl. ook H. Coing, 'Zur Vorgeschichte der Kodifikation: Die Diskussion um die Kodifikation im 17. und 18. Jahrhundert' in: *La formazione storica del diritto moderno in Europa* (atti del terzo Congresso Internazionale della Società Italiana di Storia del Diritto), Firenze 1977, II, p. 797-818 (in het bijzonder p. 798).

3. Zoals bevolen in de ordonnantie van Montilz-les-Tours (1454), art.125. *Recueil général des anciennes lois françaises, depuis l'an 420 jusqu'à...1789* 9, Parijs s.a. [ca. 1825]; F. Isambert e.a. (eds.), p. 252-253.

rechtsgeleerden, onder wie Charles Dumoulin (1500-1566) en Antoine Loisel (1536-1617), onderzocht en met elkaar vergeleken. Zo groeide het besef van een *droit commun français*. Tevens was het nationale civiele procesrecht neergelegd in de *Ordonnance civile* (1667). Terugblikkend ontstaat door deze lange voorgeschiedenis gemakkelijk het beeld dat de invoering van de Code civil een onvermijdelijke gebeurtenis was, een beeld dat, zoals we nog zullen zien, versterkt werd door de bekende geschriften van Van Kan⁴ over de Franse codificatiegeschiedenis.⁵ Het ligt bovendien voor de hand om de huidige *status quo* als vanzelfsprekend te beschouwen. Toch behoeft dit beeld nodig correctie: de idee om in Frankrijk een exclusief en uniform wetboek in te voeren was ten tijde van het *Ancien Régime* verre van algemeen aanvaard, zelfs niet aan de vooravond van de Revolutie. Om deze bewering te onderbouwen zal in dit artikel een nader onderzoek worden verricht naar het codificatiestreven zoals dat in de zogenaamde *cahiers de doléances* naar voren komt. Het door Van Kan geschetste beeld zal daarbij als vertrekpunt fungeren.

2 De cahiers de doléances

Na een langdurige politieke crisis beval de Franse koning op 8 augustus 1788 dat er in het voorjaar van 1789 een bijzondere zitting van de Staten Generaal, die sinds 1614 niet meer waren bijeengekomen, gehouden zou worden.⁶ In overeenstemming met het toen geldende staatsrecht moesten de afgevaardigden naar die Staten Generaal voorzien worden van *cahiers de doléances*, waarin de grieven en hervormingsvoorstellen van de Franse bevolking waren opgeschreven. In het vroege voorjaar van 1789 stelde daarom ieder gehucht, soms met minder dan 200 inwoners, *cahiers préliminaires* op die vervolgens in een conferentie met de omringende dorpen werden ingebracht en samengesmolten tot meer algemene *cahiers préliminaires*. Het aantal van dergelijke *cahiers préliminaires* moet in de tienduizenden lopen.⁷ Vervolgens werden op het niveau van de formele kiesdistricten de uiteindelijke *cahiers* samengesteld voor de afgevaardigden, de *cahiers*

4. A.H.M.J. van Kan (1877-1944), één van de oprichters van het *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis*, was van 1913 tot 1924 hoogleraar Romeins recht te Leiden. Daarna vertrok hij naar Batavia waar hij tot 1929 hoogleraar in het burgerlijk recht was. In 1936 keerde hij naar Nederland terug.

5. Vgl. Van Kan, 'De verwachting des volks in 1789 ten aanzien van de codificatie' in: *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 1 (1918-1919), p. 359-389 en Id., *Les efforts de codification en France. Etude historique et psychologique*, Parijs 1929.

6. Het reglement voor verkiezing van de Staten Generaal dateert van 24 januari 1789. F.A. Hélie, *Les Constitutions de la France*, Parijs 1880, p. 5.

7. B.F. Hyslop, *A Guide to the General Cahiers of 1789. With the texts of unedited cahiers* (1936), New York 1968, p. 42.

générales.⁸ Deze *cahiers générales*, waarvan er 522 bewaard zijn gebleven,⁹ vormden een soort politiek programma waaraan de afgevaardigden in beginsel ook gebonden waren. Het was de bedoeling dat in de Staten Generaal vervolgens per stand *cahiers nationales* zouden worden opgesteld, die dan aan de vorst konden worden aangeboden. Hier is het evenwel niet van gekomen. De revolutionaire ontwikkelingen hebben de Staten Generaal van orgaan van een standenstaat veranderd in een nationaal vertegenwoordigend lichaam.

Gezien zowel het grote aantal van de *cahiers*, als het officiële karakter ervan is het terecht dat zij reeds geruime tijd als een belangrijke kenbron worden beschouwd, ook voor de rechtsgeschiedenis. Al in de jaren twintig heeft Van Kan de *cahiers* gebruikt voor zijn - vooral gezien de omvang van het door hem gebruikte bronnenmateriaal monumentale - onderzoek naar de Franse codificatiegeschiedenis. Het beeld dat hij schetste van de opvattingen die in de *cahiers de doléances* over het codificatiestreven worden geventileerd, is sindsdien maatgevend geweest.¹⁰ Er zijn evenwel twee gegevens die de betrouwbaarheid van dit beeld enigszins ondergraven. Ten eerste stond hij niet neutraal in de eeuwenlange strijd tussen centralisering en particularisme. Hij zag het streven naar uniformiteit van het recht in Frankrijk namelijk als onderdeel van de algemene maatschappelijke vooruitgang. De wens om vast te houden aan het eigen, lokale of provinciale, recht deed hij dan ook graag af als voortkomende uit 'plaatselijke enghartigheid' of uit 'kortzichtig particularisme'.¹¹ De derde stand van Colmar die herziening van de eigen costumen vroeg, had in de woorden van Van Kan 'blijkbaar in het geheel niet begrepen, dat een nieuwe tijd komende was'.¹² Niet voor niets noemde hij Montesquieu, die toch de oprechte overtuiging van velen in de achttiende eeuw vertolkte dat pluriformiteit op het gebied van het recht onvermijdelijk, ja zelfs wenselijk was met het oog zowel op een verantwoorde rechtpleging als op de inperking van de macht van de centrale overheid, een 'oppervlakkigen wijsgeer'.¹³ Tevens meende Van Kan dat de overgrote meerderheid van 'het Franse volk' al eeuwenlang rechtseenheid wilde, een wens die de Franse vorstenbovendien al vanaf de vijftiende eeuw trachtten te vervullen. Het 'kortzichtige particularisme' werd slechts aangetroffen bij een kleine, doch belangrijke minderheid, die enkel haar bekrompen eigenbelang nastreefde. Deze minderheid, die zich onder meer in

8. Frankrijk bestond uit 32 generaliteiten, die waren onderverdeeld in 234 kiesdistricten. In ieder district werden in beginsel drie *cahiers* gemaakt, voor iedere stand één. Dit leverde 615 *cahiers générales* op.

9. 158 *Clergé* (hierna C), 154 *Noblesse* (hierna N), 190 *Tiers Etat* (hierna T). Er werden er 14 door de drie standen (CNT) gezamenlijk opgesteld en 6 door twee standen (3 CN, 1 CT, 2 NT).

10. Vgl. R. Feenstra in: *Biografische Woordenboek van Nederland* 3, Den Haag 1989, p. 317.

11. Van Kan, 'De Verwachting', p. 368. In zijn *Les Efforts*, 235, sprak hij zelfs over een 'point de vue myope'.

12. Van Kan, 'De Verwachting', p. 369.

13. *Ibid.*, p. 360.

de parlementen had verschanst, slaagde er in, aldus Van Kan, een uniforme codificatie tegen te houden en zo de wens van het volk te frustreren.¹⁴ Zij werd daarbij overigens in een niet geringe mate geholpen door de inhoudelijke moeilijkheid van de codificatiewerkzaamheden. In de visie van Van Kan kwam de wens van 'het volk' pas aan de oppervlakte toen het eindelijk de gelegenheid kreeg zich via de *cahiers* uit te spreken. Deze schets van een volk dat zich eensgezind en saamhorig rond het aambeeld van de Franse natie schaarde, kan evenwel sinds de fraaie studie van E. Weber moeilijk meer verdedigd worden.¹⁵ Weber voert namelijk veel materiaal aan waaruit blijkt dat de - zeer omvangrijke - Franse plattelandsbevolking tot aan het einde van de negentiende eeuw nauwelijks deelnam aan de nationale economie en politiek. Velen van hen spraken geen Frans en beschouwden zich ook niet als Fransman. De eenheid van het Franse volk was een visioen dat gedurende de Franse Revolutie en daarna veelvuldig is gepropageerd, met name door de uit de steden afkomstige burgerij, in de hoop dat het ooit werkelijkheid zou worden.

De tweede kanttekening bij de werkwijze van Van Kan hangt nauw met het voorgaande samen: Van Kan was er, zo moeten we op basis van het voorgaande constateren, erg op gebrand om ook in de *cahiers* zijn these bevestigd te zien dat de meeste Fransen aan de vooravond van de Revolutie een codificatie wilden, die in de ogen van velen tevens rechtseenheid moest brengen. Een nauwkeurige getalsmatige onderbouwing van zijn bewering dat de wens tot een uniforme codificatie algemeen was, zal men daarom tevergeefs bij hem zoeken. Hij noemt slechts een - inderdaad groot - aantal *cahiers* waarin deze wens wordt geuit, maar hij relateert dat niet aan het totale aantal *cahiers*.¹⁶ Dit hangt samen met het feit dat hij het hierna nog nader aan te duiden onderscheid tussen de *cahiers préliminaires* en de *cahiers générales* niet heeft gehanteerd bij zijn inschatting van de algemeenheid van de genoemde wens. Er bestaan, zoals we hebben gezien, zeer veel *preliminaire cahiers*, maar deze zijn meestal niet zo belangrijk: het aantal mensen wier mening daarin verkondigd wordt, is over het algemeen klein. Wanneer het gaat om *cahiers préliminaires* van een stad is de waarde navenant groter. Aan de minder talrijke *generale cahiers* moet daarentegen veelal een veel groter gewicht

14. Ibid., p. 360-362.

15. E. Weber, *Peasants into Frenchmen. The modernization of rural France 1870-1914*, Stanford 1976, 9, p. 70-72 en p. 95-114.

16. Van Kan noemt, *Les efforts*, p. 221-227, circa 160 *cahiers* waarin om een codificatie wordt verzocht die tevens een zekere uniformering inhoudt. Hieronder bevinden zich slechts circa 10 *generale cahiers*. Hoeveel van die 160 *cahiers* afkomstig zijn uit specifieke regio's blijkt, om slechts een indruk te geven, uit het volgende overzicht: Auvergne: 2, Bourgogne: 10, Franche-Comté: 3, Vlaanderen: 2, Artois: 7, Picardië: 4, Normandië: 7, Bretagne: 10, Anjou: ca. 36, Parijs: 7, Champagne: 26.

worden toegekend.¹⁷ Sinds het werk van Van Kan is nieuw onderzoek verricht naar zowel de precieze plaats van de *cahiers* als historische bron,¹⁸ als naar de waarde ervan voor de codificatiegeschiedenis.¹⁹ In het bijzonder is in dat onderzoek vastgesteld welke *cahiers* generaal zijn en hoeveel van dergelijke generale *cahiers* er zijn opgesteld.

Het is de bedoeling van dit artikel om met behulp van de uit dit nieuwe onderzoek voortvloeiende inzichten een wat genuanceerder beeld van de plaats van het codificatiestreven in de *cahiers* te geven. Daarbij zullen de generale *cahiers* centraal staan, omdat daarover getalsmatige uitspraken mogelijk zijn.²⁰ Er zal hierna een tweetal aspecten van de *cahiers* worden belicht. Eerst zal een weergave worden gegeven van de getalsmatige verdeling van de vorm van de voorgestelde codificatie: uniform of provinciaal, inclusief of exclusief de costumen. Vervolgens zal gekeken worden naar de motieven die in de *cahiers* worden aangevoerd voor de gewenste hervorming.

3 De populariteit van de diverse codificatievoorstellen²¹

In de meeste van de 522 bewaard gebleven generale *cahiers*²² werd wel aandacht aan de justitie besteed, maar slechts in 62 *cahiers* liet men zich uit over een codificatie van het materiële recht.²³ De geografische spreiding van deze *cahiers* was vrij evenwichtig: men liet zich in het merendeel van de 32 generaliteiten uit over de vraag of het recht gecodificeerd of zelfs geüniformeerd moest worden.²⁴ In deze paragraaf zal in getallen worden weergegeven welke voorstellen het meeste voorkwamen, waarbij met name gelet wordt op de vraag of een *uniforme* codificatie werd beoogd. Het is wel raadzaam eerst enige opmerkingen over de in de *cahiers* voorkomende terminologie te maken. Sommige termen wekken namelijk de suggestie dat er gepleit werd voor uniformiteit, maar feitelijk kunnen

17. De waarde van de generale *cahiers* loopt overigens eveneens uiteen, omdat in het ene kiesdistrict veel meer mensen woonden dan in het andere. Hyslop, *Guide*, p. 19.

18. Zie naast de eerder genoemde studie van Hyslop ook haar *French nationalism in 1789 according to the General Cahiers*, New York 1934¹, 1968.

19. Zie W. Wilhelm, 'Gesetzgebung und Kodifikation in Frankreich im 17. und 18. Jahrhundert' in: *Ius Commune* I 1967, p. 241-270.

20. Het precieze aantal preliminaire *cahiers* staat nog steeds niet vast, hetgeen een nauwkeurige getalsmatige vergelijking daarvan onmogelijk maakt.

21. Voor een uitgebreide bronvermelding verwijs ik naar mijn eerder genoemde *Codificatie en Staatsvorming*, in het bijzonder hoofdstuk 9.

22. Bij Hyslop, *French nationalism*, p. 312-328 staat een lijst van de - merendeels in de *Archives Parlementaires de 1787 à 1860: recueil complet des débats législatifs & politiques des Chambres françaises* I-, Parijs 1867- , (hierna *AP*) gepubliceerde - generale *cahiers*. Vier generale *cahiers* zijn door mij niet bestudeerd.

23. Zij waren voor meer dan de helft afkomstig van de derde stand (37). De adel en de geestelijkheid namen respectievelijk elf en dertien generale *cahiers* op dit punt voor hun rekening. Één *cahier* was door de standen gemeenschappelijk opgesteld.

24. Vgl. Hyslop, *Guide*, p. 148 ev.

ze minder betekenen. Zo zullen we er, wanneer het tegendeel niet uit de context blijkt, vanuit moeten gaan dat een pleidooi voor 'un (seul) code de lois',²⁵ voor 'un nouveau code (civil) (national)' of voor een 'code général de loix' niet noodzakelijkerwijs een voorstel tot het invoeren van rechtseenheid inhield.²⁶ Bovendien kon een pleidooi voor uniformering heel goed beperkt blijven tot de *lois générales*,²⁷ de nationale wetten en zich niet tevens uitstrekken tot de *coutumes*. Zelfs de nationale wetten waren immers niet altijd uniform omdat de diverse parlementen bij de registratie van die wetten delen weglieten of veranderden. Tenzij het tegendeel uit de context blijkt, moet er van worden uitgegaan dat, wanneer er gepleit werd voor uniformering van de 'lois', van de 'législation' of voor een uniforme 'code civil',²⁸ het de uniformering van de nationale *lois* en niet van de *coutumes* betreft. Een uniformering van het nationale recht was overigens al vrij ingrijpend, omdat hiervoor de macht van de parlementen gebroken moest worden. Men moest dan immers het euvel van de gedeeltelijke registratie tegengaan. Zelfs wanneer de *coutumes* wel onder de voorgestelde uniformering lijken te worden begrepen, is voorzichtigheid geboden. Het begrip 'coutumes' omvatte namelijk zowel regionale *coutumes générales* als lokale *coutumes particulières*. Terughoudendheid is daarom vereist bij een voorstel tot een 'code coutumier général', want ook hier kan men het oog hebben op louter de *coutumes générales*. Tenslotte verdient het om opgemerkt te worden dat ook slechts uniformering dan wel hervorming van de costumen op provinciaal niveau voorgesteld kon worden.

In 26 van de 522 generale *cahiers* was sprake van een zekere uniformering van de costumen voor geheel Frankrijk.²⁹ In maar acht gevallen van deze 26 betrof het een pleidooi voor volledige rechtseenheid zonder enig voorbehoud, zoals bijvoorbeeld in het generale *cahier* van Blois (N): 'Qu'il n'existe plus dans toute l'étendue du royaume

25. Of voor een 'seul corps de droit', zoals bijvoorbeeld in het *cahier* van Villeneuve-de-Berg (C), AP I-6, 703 (sub 7).

26. Bijvoorbeeld Blamont (C). L. Jérôme, 'Les élections et les cahiers du clergé lorrain' in: *Annales de L'Est* 13 (1899), p. 46-47. Dezelfde voorzichtigheid is geboden bij een voorstel tot een 'code coutumier général', want ook hier kan men het oog hebben op louter een compilatie van locale costumen. Vgl. het generale *cahier* van Dourdan (T), AP I-3, p. 252 (art.11).

27. Daarvan maakten onder meer de procesrechtelijke *Ordonnance civile* uit 1667, soms als 'code civil' aangeduid, alsmede de ordonnances van d'Aguesseau deel uit. Vgl. Denis Diderot, *Encyclopédie, ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers* III, Parijs 1753-1754, New York 1969, p. 571.

28. Dat men onder 'lois', 'législation' en 'code civil' niet tevens de costumen hoefde te begrijpen, blijkt bijvoorbeeld uit de volgende generale *cahiers*: Vermandois (N), AP I-6, p. 141 (art.1 en 2), Clermont-Ferrand (T), AP I-2, p. 771-772 en Ponthieu (C), AP I-5, p. 428 (art.9).

29. In drie *cahiers* blijkt niet of een uniformering op nationaal dan wel op provinciaal niveau beoogd werd: Angers (N), AP I-2, 34, Calais (T), AP I-2, 513 en Melun (T), AP I-3, 748. In een *cahier* uit Périgord (T), AP I-5, p. 345 (art.10), blijkt niet wat men wilde uniformeren.

qu'une seul coutume, qu'un seul poids, qu'une même mesure'.³⁰ In de overige 18 wens-ten de opstellers, met het oog op de staatsrechtelijke bescherming van de costumen, ernstig rekening te houden met het voortbestaan van een deel van de costumiere rechts-versecheidenheid. Zij hielden bij hun pleidooi voor uniformering een slag om de arm, bijvoorbeeld door de toevoeging 'indien en voorzover mogelijk' of de opmerking 'voorzover de zeden en rechten van de afzonderlijke provincies dat toestonden'.³¹ In de overige van deze 18 *cahiers* beperkte men zich tot een gedeeltelijke uniformering. Soms wenste men slechts een uniformering op die punten van het recht die daarvoor in aanmerking kwamen, bijvoorbeeld omdat de diverse regionale of lokale costumen daar al goeddeels met elkaar overeenkwamen.³² In andere gevallen beperkte men zich tot het uitspreken van de wens tot vermindering van de rechtsversecheidenheid.³³ De nadruk op de wens tot (een zekere) uniformering van de costumen lag geografisch gezien bij de generaliteiten Parijs en Orléans, die samen 14 van de 26 *cahiers* voor hun rekening namen. Sociaal gezien nam de derde stand de meeste van de 26 *cahiers* voor haar rekening, te weten 17.³⁴

In dertien andere generale *cahiers* beoogde men uniformering zonder dat de costumen daar expliciet bij werden betrokken. In negen van deze *cahiers* werd alleen om één 'loi' voor Frankrijk gevraagd. In acht van deze negen generale *cahiers* werd gepleit voor één 'loi', zonder dat over de costumen werd gerept.³⁵ Soms werd ook hierbij een voorbehoud gemaakt, bijvoorbeeld 'au moins dans chaque province'.³⁶ In één geval werd niet alleen om één 'loi', maar tevens expliciet om het behoud van de lokale costumen ge-

30. F. Lesueur en A. Cauchie, *Cahiers de doléances du bailliage de Blois et du bailliage secondaire de Romorantin II*, Blois 1908, p. 430 (art.7, sub 3). Zie verder Montreuil-s/M (C), AP I-4, 59 (art.4), Cambrésis (T), AP I-2, 523 (art.27), Vermandois (N), AP I-6, 141 (art.2), Beauvais (T), AP I-2, 298, Angers (T), AP I-2, 42 (art.17), Chartres (T), AP I-2, 633 (art.131: 'abrogation des coutumes; établissement d'un code national') en Vendôme (T), AP I-6, p. 123 (art.24: 'réduire toutes les coutumes du royaume dans une seule').

31. Le Mans (T), AP I-3, p. 646 (art.7), Auxerre (C en N), AP I-2, p. 110 (sub 52) en p. 118 (artt. 78-79), Parijs intra muros (T), AP I-5, p. 288 (artt. 2-3), Senlis (T), AP I-5, p. 739 (sub 2), Montargis (C en T), AP I-4, p. 18 (sub 3) en p. 28, Bellême (T), AP I-5, p. 326 (art.22), Lyon (T), AP I-3, p. 608, Amiens (T), AP I-1, p. 747 en Gien (T), AP I-3, p. 408 (art.15). In het *cahier* van Agen (T), AP I-1, p. 689, eiste men toestemming van de afzonderlijke provincies.

32. Orléans (T), C. Bloch, *Cahiers de doléances du bailliage d'Orléans pour les états généraux de 1789 II*, Orléans 1907, p. 308 (art.88), Dourdan (T), AP I-3, p. 252 (art.11) en Nancy (N), AP I-4, p. 81.

33. Montfort-l'Amaury (CNT), AP I-4, p. 40, Nemours (T), AP I-4, p. 178 en Blois (C), Lesueur/Cauchie, *Cahiers II*, p. 408-409 (art.10).

34. Adel en geestelijkheid stelden ieder vier *cahiers* met uniformerende inslag op. Eén *cahier* was door de gezamenlijke standen opgesteld. De acht *cahiers*, waarin onverkort voor uniformiteit van de costumen wordt gepleit, waren als volgt verdeeld: C: 1; N: 2 en T: 5.

35. Brest (T), AP I-2, p. 470, Châteauneuf en Thimerais (N), AP I-2, p. 640 (art.1), Draguignan (T), AP I-3, p. 257, Lyon (C en N), AP I-3, p. 600 (sub 6) en p. 605 (sub 5), Montpellier (N) AP I-4, p. 46 ('Sureté publique', art.6) en Longwy (T), Hyslop, *Guide*, p. 362.

36. Vendôme (C), AP I-6, p. 119 (art.9).

vraagd.³⁷ Speciale vermelding verdienen hiernaast nog vier *cahiers*, waarin om een 'Code civil' voor het gehele koninkrijk werd gevraagd. In twee hiervan eiste men een 'nouveau Code civil et criminel, clair, précis, et commun à toutes les provinces'.³⁸ In de andere twee ging het om een 'code national et uniforme'.³⁹ De generale *cahiers* waarin voor één 'loi' wordt gepleit, dertien in getal wanneer de verzoeken om een gemeenschappelijke 'Code civil' worden meegerekend, zijn geografisch gezien meer gelijkelijk verdeeld over Frankrijk, dan die waarin een zekere uniformering van de costumen wordt gevraagd. Opnieuw nam de derde stand meer dan de helft van deze *cahiers* voor zijn rekening.⁴⁰

Wanneer we de *cahiers* waarin voor één wet wordt gepleit, optellen bij de *cahiers* waarin een zekere uniformering van de costumen wordt voorgesteld, komen we uit op een totaal van 39 van de 62. In de overige van de 62 generale *cahiers* blijkt niet expliciet van een wens tot enige uniformering op nationaal niveau. Men beperkte zich, voor zover dat beoordeeld kan worden, tot een samenvattend wetboek. Dit strekte vaak niet verder dan het nationale recht, bij voorbeeld in het *cahier* van Villeneuve (C): 'Que le code immense du droit français (...) d'ordonnances, édits, déclarations, arrêts etc., fût rédigé en un seul corps de droits'.⁴¹ Soms wilde men ook het lokale recht in dit wetboek opnemen, zoals bijvoorbeeld in het *cahier* van Riom (T): 'les coutumes des provinces qui ont acquis force de loi, et les lois du royaume, seront fondues en un seul code [national civil]'.⁴² In een enkel geval stond de wens tot een nationale codificatie naast het verzoek tot de hervorming of uniformering op provinciaal niveau.⁴³ In sommige *cahiers* richtte men zich, tenslotte, uitsluitend op het provinciale recht. In een zestal *cahiers* vroeg men om de

37. Châlons s/M (T), G. Laurent, *Cahiers de doléances, Département de la Marne I* (Epernay 1906), p. 857 (art.18).

38. Quimper/Concarneau (T), J. Savina en D. Bernard, *Cahiers de Doléances des sénéchaussées de Quimper et de Concarneau*, Rennes 1927, p. 271 en p. 360 (art.14) en Etain (C), Hyslop, *Guide*, p. 293 (art.8).

39. Neufchâteau (T), L. Duhamel, *Documents rares ou inédits de l'histoire des Vosges II*, Parijs 1869, p. 334-335 (art.62). Daarnaast werd tevens om de hervorming van 'Code civil' gevraagd (art.60). In het andere geval werd voor een 'code national civil' gepleit. Gezien het feit dat tevens een verplichte registratie van nationale wetten werd geëist, kan ervan uit worden gegaan dat men ook in dit *cahier* uniforme nationale wetgeving wenste. Trévoux (T), *AP* I-6, p. 69-70.

40. De verdeling was namelijk C: 3, N: 3 en T: 7.

41. *AP* I-6, p. 703 (sub 7). Zie ook Clermont-Ferrand (C en T), *AP* I-2, p. 762 (art.15) en p. 771-772, Rhodéz (C), *AP* I-5, p. 552 (art.1), Annonay (N en T), *AP* I-2, p. 47 (art.10) en p. 52 (art.26) en Blamont (C), Jérôme, 'Les élections', p. 46.

42. *AP* I-5, p. 571 (art.20). Zie verder Saint-Quentin (T), *AP* I-5, p. 655 ('réduction de tout le droit positif et coutumier de la France en un seul code') en Blois (T), Lesueur/Cauchie, *Cahiers II*, p. 454 (art.18).

43. Hervorming: Lesneven (T), *AP* I-3, p. 494 (art.18) en Caen (N), *AP* I-2, p. 490 (art.2; in art.3 werd het behoud van het charter van Normandië gevraagd). Uniformering: Saint-Quentin (N), *AP*, I-5, p. 652 (art.1 en 2).

handhaving, verzameling, hervorming of - soms - uniformering van dat provinciale recht.⁴⁴ De zes *cahiers* waaruit gehechtheid aan het provinciale recht blijkt, zijn geografisch gezien vooral afkomstig uit de periferie: twee van de Franse noordkust, drie uit Elzas-Lotharingen en één uit het zuiden van Frankrijk. In de *cahiers* uit het gebied rond Parijs ontbreekt een dergelijke gehechtheid aan de costumen. Dit is niet verwonderlijk, want daar lag nu juist het centrum van het streven naar uniformering van de costumen.

4 Motieven voor codificatie

4.1 Mogelijke argumenten voor een 'codificatie'

Van Kan plaatst in zijn studie naar de achtergronden van het codificatiestreven in Frankrijk de volgende motieven naast elkaar.⁴⁵ Hij noemt drie 'primaire' motieven te weten uniformering van het recht, vereenvoudiging van het recht en, als derde, rechtszekerheid. Daarnaast ziet hij nog drie 'secundaire' motieven om tot codificatie over te gaan, te weten de ambitie van de vorst, de eenheid van het land en ten derde de hervorming en verbetering van het recht. Het nadeel van deze indeling is dat de categorieën niet wederzijds uitsluitend zijn, hetgeen mede voortvloeit uit het feit dat het motief achter het codificatievoorstel enerzijds en de inhoud ervan anderzijds niet scherp genoeg worden onderscheiden. De uniformering, de vereenvoudiging, de hervorming en de verbetering van het recht, kunnen beter gezien worden als behorende tot de inhoud van de voorgestelde codificatie. Als motieven achter dergelijk voorstellen komen dan, onder meer, de door Van Kan genoemde argumenten als eenheid van het land en rechtszekerheid in aanmerking. Ten aanzien van dit laatste motief is het nuttig om nog een nadere precisering aan te brengen. Het streven naar rechtszekerheid kan, zoals we nog zullen zien, zowel voortvloeien uit het staatsbelang als uit het politieke of procesrechtelijke belang van de individuele burger. Ik stel daarom voor de volgende drie argumenten of motieven, te onderscheiden: een praktisch-juridisch, een praktisch-politiek en een politiek-theoretisch. Deze argumenten zullen eerst nader worden toegelicht.

44. Handhaving: Bailleul (T), *AP* I-2, p. 174 en Auch (C), *AP* I-2, p. 92 (sub 14e). Verzameling: Colmar en Schlestadt (T), *AP* I-3, p. 12 (art.18; in art.14 werd in het algemeen het behoud van de provinciale privileges gevraagd) en Dix villes (T), Hyslop, *Guide*, p. 269 (in art.1 (p. 267) werd in het algemeen het behoud van de provinciale privileges gevraagd). Hervorming: Ponthieu (C), *AP* I-5, p. 428 (art.9). Uniformering: Verdun (T), Despiques, 'Cahier du tiers état du bailliage de Verdun et de la prévôté de Marville' in: *La Révolution française* (1897), p. 436-464 (in het bijzonder p. 454: art.58).

45. Van Kan, *Les efforts*, pp. 173-187, 214, 238, 247, 256-257 en 259.

a) Het praktisch-politieke argument

Het resultaat van het codificatiestreven in Frankrijk was, zoals we zagen, uiteindelijk de *Code civil* van 1804. In de inleiding is vastgesteld dat de twee belangrijkste karakteristieken van de *Code* exclusiviteit en uniformiteit zijn. De exclusiviteit vormde een belangrijk middel bij het streven van de centrale overheid naar een steviger greep op de samenleving. De wet werd aldus een effectief instrument van overheidspolitiek, dat gebruikt werd om rechtseenheid in te voeren als een essentieel onderdeel van het meer algemene streven van de staat naar uniformiteit. Zo blijkt dat deze codificatie voor de staat van cruciaal belang was en het hoeft dan ook geen verbazing te wekken dat er vanuit het staatsbelang voor een codificatie met die beide eigenschappen werd gepleit. Het belang van de staat bij een codificatie werd op verschillende manieren omschreven. De centralisatie zelf kon aangevoerd worden als argument voor de codificatie. De staat moest alle wetgevende bevoegdheid aan zich trekken en daartoe was een exclusieve codificatie een geschikt instrument. Daarnaast kon men wijzen op de schade, die de staat ondervond als gevolg van de rechtsverscheidenheid en rechtsonzekerheid. Die schade was tweërlei.

Ten eerste werd, zo betoogde men, de economische groei geremd door een gebrek aan rechtsstelsel. Dit was funest voor de staat omdat economische groei gelijk stond aan vergroting van de inkomsten uit belasting. Het besef groeide vanaf de zeventiende eeuw, dat de staat in zijn streven naar meer macht de economische groei moest bevorderen en dat wetgeving daarbij een geëigend middel kon zijn. Dit besef werd vooral in mercantilistische kring gepropageerd. De schade aan de economie als gevolg van de rechtsonzekerheid werd al in een vroeg stadium door velen erkend, vanaf het moment dat de handel tussen de verschillende delen van de staat begon toe te nemen. De angst voor het onbekende recht van de andere deelstaten werd aangevoerd als een belangrijk obstakel voor verdere toename van de onderlinge handel. Het streven naar rechtsvorming op centraal niveau stond aldus in het teken van efficiëntie: het had tot doel de centrale overheid de geëigende instrumenten te verschaffen om een effectieve financieel-economische politiek te voeren.

Ten tweede belemmerde de rechtsverscheidenheid, zo meenden de voorstanders van een uniforme codificatie, de ontwikkeling van een *saamhorigheidsgevoel* tussen de burgers van dezelfde staat. Dit nu was nadelig voor de staat, omdat de economische en militaire krachten van de staat door onderlinge verschillen niet optimaal werden benut. Dit streven naar rechtseenheid stond niet op zichzelf; ook op het gebied van de taal en cultuur ontstond een bewust op de uniformering daarvan gerichte overheidspolitiek.

b) Het politiek-theoretische argument

Bij het politiek-theoretische argument stond de vrijheid van de individuele burger voorop. De zojuist beschreven staatsvorming die gepaard ging met vergroting en centralisatie van de bevoegdheden van de overheid riep namelijk een reactie op. In toenemende mate poogden adel en burgerij zich te beschermen tegen onvoorspelbare inbreuken door de overheid op haar rechten. Een codificatie kon bij dit streven goede diensten bewijzen.

Ten eerste kon een nieuw wetboek de burger duidelijkheid verschaffen over zijn rechten en plichten jegens de overheid zowel op het gebied van het strafrecht als van het privaatrecht. De burger kreeg weliswaar geen invloed op de totstandkoming van de wetten, maar het behoorde wel tot de essentie van de burgerlijke vrijheid dat hij kon weten aan welke regels hij zich moest houden.⁴⁶ Een privaatrechtelijke codificatie was bovendien, naast een strafrechtelijke, aanvankelijk politiek het meest haalbaar. Het staatsrecht, waarvan geheimhouding met het oog op het staatsbelang noodzakelijk werd geacht, zou dan tot het domein van de overheid, tot de *arcana imperii*, blijven behoren.

Ten tweede kon een codificatie als onderdeel van een systeem van *machtenscheiding* bijdragen aan de splitsing van de wetgevende en de rechtsprekende bevoegdheid. De vorst zou als wetgever een codificatie opstellen, maar vervolgens de toepassing van deze wetten volledig aan de rechter overlaten. De rechter moest zich op zijn beurt bij zijn beslissingen geheel laten leiden door het wetboek.⁴⁷ Men dacht zich voor deze gebondenheid van de rechter aan de wet op een passage van Montesquieu te kunnen beroepen, waarin deze de rechter de 'bouche de la loi' noemde.⁴⁸

c) Het praktisch-juridische argument

Ook bij het praktisch-juridische argument ging het om de individuele burger, maar nu stond zijn belang als justitiabele bij een duidelijke en rechtvaardige, alsmede bij een vlotte en betaalbare afwikkeling van zijn geschillen centraal. De rechtsverscheidenheid, de ingewikkelde rechtsbronnenleer en de daaruit voortvloeiende *rechtsonzekerheid* belemmerden een dergelijke vlotte afwikkeling. Een nieuw wetboek kon daarin verandering brengen.

46. Coing, 'Zur Vorgeschichte', p. 810.

47. Ibid., p. 811-812.

48. Charles Louis de Secondat baron de la Brède et de Montesquieu, in: G. Truc (ed.), *De l'Esprit des lois I* (1748), Parijs 1961, p. 171 (B.11, h.6): 'les juges de la nation ne sont (...) que la bouche de la loi qui prononce les paroles de la loi.' Overigens had Montesquieu met zijn uitspraak dat de rechter de 'bouche de la loi' was niet de verhouding tussen rechter en wet op het oog. Hij keerde zich daarmee tegen de absolutistische visie dat alleen de vorst de wet mocht interpreteren, hetgeen in strijd was met zijn idee van de machtenscheiding. K.M. Schönfeld, *Montesquieu en "La bouche de la loi"*, Leiden 1979, p. 75-85. W.J. Witteveen, *Evenwicht van machten*, Zwolle 1991, p. 32-35.

Codificatie gaf immers gelegenheid om de wetten beter te formuleren en zo te verduidelijken.⁴⁹ Zij maakte het mogelijk om het recht rechtvaardiger te maken door het meer in overeenstemming te brengen met de eisen van de *ratio*. Het recht zou *effectiever* worden door het aan te passen aan de omstandigheden waarin de samenleving zich bevond. Bovendien konden in het nieuwe wetboek alle wetten worden opgenomen: een volledig wetboek vergemakkelijkte het zoeken naar het recht.⁵⁰ Tenslotte konden de wetten beter op elkaar afgestemd worden en kon men algemene beginselen een grotere rol laten spelen dan de casuïstiek, zodat er een systematisch geheel zou ontstaan.⁵¹

4.2 Motieven voor de in de cahiers voorgestelde hervorming van de wetgeving

In 56 *cahiers* kunnen de redenen voor de gedane voorstellen, soms met enige moeite, worden achterhaald.⁵² Het is opvallend dat men in de *cahiers* over het algemeen vrij behoudend was waar het ging om hervorming van de Franse staatsvorm: opheffing van de provinciale privileges en omvorming van Frankrijk tot een eenheidsstaat werden niet overwogen, laat staan afschaffing van de monarchie. Deze voorzichtigheid strekte zich ook uit tot de houding ten opzichte van de hervorming van de justitie. Zelden werd, zo is gebleken, voor volledige rechtseenheid gepleit en geheel in overeenstemming daarmee kunnen we constateren dat in de generale *cahiers* slechts sporadisch voor hervorming van de wetgeving werd gepleit vanuit een praktisch-politiek streven. Het was vrijwel altijd de individu, die centraal stond bij de hervormingsvoorstellen in de generale *cahiers*, hetzij als justitiabele, hetzij als burger in diens verhouding tot de overheid. Daarom worden het praktisch-juridische en politiek-theoretische argument eerst behandeld.

a) Het praktisch-juridische motief

In ongeveer 44 van deze 56 *cahiers* was het praktisch-juridische motief overheersend. Het was de bedoeling van de opstellers van die *cahiers* om het aantal en de duur van de processen te bekorten. Daarbij wees men dan niet op het belang van de staat bij minder procedures, maar benadrukte het belang van de justitiabele, die door de moeizame procedures op kosten werd gejaagd. Soms werd de justitiabele met name genoemd in de context van het codificatievoorstel, bijvoorbeeld in een voorstel ter verbetering van de

49. Coing, 'Zur Vorgeschichte', p. 814.

50. Ibid., p. 812-813.

51. Ibid., p. 813-814.

52. In zes *cahiers* blijkt niet welke reden men voor de hervorming van de wetgeving had: Dourdan (T), AP I-3, p. 252, Blois (N), Lesueur/Cauchie, *Cahiers* II, p. 430 ev., Verdun (T), Despiques, 'Cahier', p. 454, Nancy (N), AP I-4, p. 81, Auxerre (N), AP I-2, p. 118 en Senlis (T), AP I-5, p. 739.

rechtspleging. Er werd voorgesteld ‘de faire refondre les Codes civil et criminel, à l’effet de faire rendre aux sujets une justice plus prompte et moins couteuse’.⁵³ Ook werd soms gewezen op het feit dat na codificatie de justitiabele zelf de wetten zou kunnen raadplegen, zoals in het *cahier* van Blamont (C), waarin men vroeg om een ‘un code général (...) que chacun puisse consulter aisément au besoin, sans cette étude immense qu’exigent les loix actuelles’.⁵⁴ Meestal moet het praktisch-juridische argument echter uit de context waarin de voorstellen werden gedaan, worden afgeleid. Dan kunnen namelijk andere voorstellen ter verbetering van de rechtspleging worden aangetroffen, waarbij men niet anders dan het belang van de justitiabele op het oog kan hebben. Dit is met name het geval wanneer er om een goedkopere of zelfs om gratis justitie gevraagd wordt. De staat heeft hier immers geen belang bij, want gratis justitie leidt slechts tot een overmaat aan processen.⁵⁵ Tenslotte wordt regelmatig niet alleen om een codificatie gevraagd, maar wordt ook verzocht om de rechtszaken meer in de buurt van de justitiabelen af te handelen, bijvoorbeeld door het verkleinen van de ressorten en het instellen van meer soevereine gerechtshoven. Ook hierin is een aanwijzing gelegen dat de opstellers van het *cahier* bij de hervormingen de bedoeling hadden de rechtsgang voor de justitiabele te vergemakkelijken.⁵⁶ In een enkel geval bleek dat zij een speciale groep justitiabelen op het oog hadden, namelijk handelaren of kooplieden. Er bleek hier evenwel niet van aandacht voor het staatsbelang bij bevordering van de handel. In het *cahier* van Cambrésis (T) werd gevraagd, ‘qu’il n’y eût dans tout le royaume qu’une seule et même coutume, poids et mesure, ainsi qu’une uniformité d’échéance et d’usage’.⁵⁷

In een aantal *cahiers* waarin het praktisch-juridische motief domineerde, bleek tevens een groot vertrouwen in de mogelijkheid van duidelijke en rechtvaardige wetten. Men

53. Colmar en Schlestadt (T), *AP* I-3, p. 12. Vgl. ook Vendôme (C), *AP* I-6, p. 119 (art.4), Rhodéz (C), *AP* I-5, p. 552 (art.2) en Clermont-Ferrand (T), *AP* I-2, p. 771-772.

54. Jérôme, ‘Les élections’, p. 46-47. Enkele regels eerder was al opgemerkt dat de rechtspleging makkelijker, sneller en goedkoper moest zijn.

55. Voor gratis justitie (algemeen): Auch (C), *AP* I-2, p. 92, Blois (T), Lesueur/Cauchie, *Cahiers* II, p. 454, Bailleul (T), *AP* I-2, p. 174, Annonay (T), *AP* I-2, p. 51-52, Gien (T), *AP* I-3, p. 408. Voor gratis justitie voor armen: Auxerre (C), *AP* I-2, p. 110, Vermandois (N), *AP* I-6, p. 141 (art.9), Saint-Quentin (N), *AP* I-5, p. 652. Voor vermindering van proceskosten: Orléans (T), Bloch, *Cahiers* II, p. 308 (art.87), Neufchâteau (T), Duhamel, *Documents* II, p. 334-335 (art.63), Chartres (T), *AP* I-2, p. 633, Saint-Quentin (T), *AP* I-5, p. 655, Bellême (T), *AP* I-5, p. 326, Blois (C), Lesueur/Cauchie, *Cahiers* II, p. 408-409, Châlons s/M (T), Laurent, *Cahiers* I, p. 857, Melun (T), *AP* I-3, p. 748, Montargis (T), *AP* I-4, p. 28, Montfort-l’Amaury (CNT), *AP* I-4, p. 40, Etain (C), Hyslop, *Guide*, p. 293, Dix villes (T), Hyslop, *Guide*, p. 267, Le Mans (T), *AP* I-3, p. 646. Voor duidelijke proceskosten: Montargis (C), *AP* I-4, p. 18 en Vendôme (T), *AP* I-6, p. 123.

56. Agen (T), *AP* I-1, p. 689, Annonay (N), *AP* I-2, p. 47, Calais (T), *AP* I-2, p. 513, Draguignan (T), *AP* I-3, p. 257-258, Quimper/Concarneau (T), Savina/Bernard, *Cahiers*, p. 271 en p. 360. Vgl. ook de *cahiers* van Angers (N), *AP* I-2, p. 34, Ponthieu (C), *AP* I-5, p. 428 en Caen (N), *AP* I-2, p. 490.

57. *AP* I-2, p. 523 (art.27). Tevens werd om gratis justitie verzocht (art.29). Vgl. ook Longwy (T), Hyslop, *Guide*, p. 362 (art.11).

hoefde slechts de wetten in overeenstemming te brengen met de rechtvaardigheid en de rede en alle problemen met de rechtspleging waren opgelost. Dit kon niet al te moeilijk zijn, zo meende men, want de oorzaak van deze problemen werd gezien in de feodale anarchie.⁵⁸ Het genoemde, voor de Verlichting kenmerkende, optimisme leidde bij de opstellers van deze *cahiers* tot het vertrouwen dat het met de langdurige en kostbare processen afgelopen zou zijn, zoals in het generale *cahier* uit Trévoux (T), waarvan de opstellers een 'code national civil, qui puisse être étudié et connu par toutes les classes des citoyens' wensten.⁵⁹ In een tweede generaal *cahier*, uit Nemours, wilde men

'un projet de Code civil applicable à tout le royaume, en réunissant les dispositions les plus sages du droit écrit et des différentes coutumes, et supprimant celles qui ne seraient pas conformes à la justice et à la raison, bases nécessaires de toutes les lois.'⁶⁰

Een derde generaal *cahier* waarin in natuurrechtelijke termen werd gepleit voor een hervorming van de wetgeving was afkomstig uit Angers (T). De opstellers schreven: 'Il sera rédigé un code civil, simple, précis et uniforme, pour tout le royaume. Ce code sera celui de la nature et de la raison, en ce qu'il exclue les usages locaux et particuliers, et toutes les institutions arbitraires'.⁶¹

b) Politiek-theoretische motieven

In de gevallen waarin het praktisch-juridische argument domineerde, wees men elders in het *cahier* meestal ook op het verband tussen wetgeving en 'vrijheid' door middel van zekerheid van eigendom en zekerheid op strafrechtelijk terrein. Zo werd in het *cahier* van Clermont-Ferrand (T) het 'édifice de nos lois' beschouwd als een 'monument sacré où se trouvent nos droits, notre constitution, notre liberté'.⁶² In een viertal *cahiers* legden de opstellers een duidelijk verband tussen een betere wetgeving, die het gevolg zou zijn van een hervorming langs natuurrechtelijke lijnen, en de vrijheid en de rechtszekerheid van de burgers jegens de overheid die daardoor beter gewaarborgd zouden zijn. Nog steeds stond, net als bij de praktisch-juridisch gemotiveerde codificatievoorstellen, de individuele burger centraal. Soms ging het de opstellers in de eerste plaats om de verbetering van de positie van de verdachte in het strafrecht en vormde de eis tot hervorming van de civiele

58. Périgord (T), AP I-5, p. 345 (art.10).

59. AP I-6, p. 69-70. Vgl. ook Montreuil-s/M (C), AP I-4, p. 60 (art.4).

60. Nemours (T), AP I-4, p. 178. Vgl. ook Villeneuve-de-Berg (C), AP I-6, p. 703 (artt.1 en 7).

61. Angers (T), AP I-2, p. 42 (artt.2 en 17).

62. AP I-2, p. 772. Vgl. ook Calais (T), AP I-2, p. 513, Draguignan (T), AP I-3, p. 257-258, Saint-Quentin (N en T), AP I-5, p. 652 en p. 655, alsmede Le Mans (T), AP I-3, p. 646.

wetgeving hiervan een afgeleide, zoals in het generale *cahier* uit Riom (T). De opstellers van dat *cahier* wensten een 'code national civil et criminel, qui puisse être connu et étudié par toutes les classes des citoyens'.⁶³ De 'code criminel' was nodig om ervoor te zorgen dat er 'rien d'arbitraire et d'équivoque dans la définition du crime' overbleef. De opstellers van dit *cahier* merkten vervolgens ten aanzien van een 'code civil' nog op, dat

'les lois romaines, les coutumes des provinces qui ont acquis force de loi, et les lois du royaume, seront fondues en un seul code (...) et qu'une des dispositions principales de ce code soit la maxime de droit naturel, de justice et de raison'.⁶⁴

In een enkel *cahier* stonden de civiele en strafwetgeving meer op één hoogte. In een tweede *cahier*, uit Châteauneuf en Thimerais (N), bleek hoezeer dit gericht was tegen de overheid: 'en substituant à un gouvernement devenu par l'influence ministérielle, des lois simples justes, et égales pour tous'.⁶⁵ Vervolgens eiste men in het voetspoor hiervan dat de 'Code civil' vervangen werd door 'des lois uniformes, claires et à portée de tous'.⁶⁶

In een viertal andere *cahiers* liet men het niet bij deze burgerlijke vrijheid. De opstellers van deze *cahiers* stelden dat de wetgevende bevoegdheid aan de natie behoorde en dat de wetgeving op die voet hervormd moest worden. In een *cahier* uit Beauvais (T; generaliteit Paris) stelde men eerst:

'La nation, fatiguée d'une multitude de lois souvent opposées entre elles, désire n'être plus soumise à l'avenir qu'à celles qui seront établies dans les Etats généraux par le Roi et la nation, en qui seul réside le pouvoir législatif'.⁶⁷

Zij namen niet met minder genoegen dan met duidelijke en uniforme wetten:

'La justice et les lois sont le maintien des Etats. Il n'est point de bonne justice si elle n'est brève, et l'un des moyens les plus sûrs pour atteindre ce but important, est que les lois soient claires, précises, et multipliées le moins possible; (...) c'est ce qui fait désirer depuis si longtemps la réunion en un seul code de toutes ces coutumes [réduites à l'unité], lois et ordonnances dont la foule innombrable a fait de la législation française une espèce de chaos'.⁶⁸

Het is interessant dat er zich in deze categorie, onder de invloed van Rousseau, een radicalisering deed gelden. Niet alleen lag de wetgevende bevoegdheid bij de natie, maar

63. AP I-5, p. 571 (art.19). Vgl. ook Clermont-Ferrand (C), AP I-2, p. 762 en Trévoux (T), AP I-6, p. 69-70.

64. AP I-5, p. 571 (art.20). Vgl. ook Lesneven (T), AP I-3, p. 494.

65. AP I-2, p. 640.

66. AP I-2, p. 642.

67. AP I-2, p. 299 ('Etats généraux', sub 4).

68. AP I-2, p. 299-300.

de wil van de natie als geheel, de 'volonté générale', moest de wet bepalen. De wens van een uniforme wet lag dan voor de hand, want de natie kon maar één 'volonté générale' hebben. In een *cahier* uit Montpellier (N) trok men die conclusie en eiste 'un plan de législation uniforme qui sera soumis à l'assemblée de la nation, la loi devant être toujours l'expression de la volonté générale'.⁶⁹ In dit *cahier* bleef overigens de individuele vrijheid, ondanks het feit dat men de 'nation' als een entiteit met een eigen wil zag, voorop staan. 'La liberté, Sire', aldus de opstellers van het *cahier*, 'est le premier des biens; c'est un droit que l'homme tient de la nature'.⁷⁰ Hetzelfde geldt voor een derde *cahier*, uit Lyon (T), waarin werd geconstateerd: 'le pouvoir arbitraire fut la source de tous les maux de l'Etat'.⁷¹ De rechtszekerheid moest niet alleen verbeterd worden door een constitutie op te stellen,⁷² maar ook door het strafrecht en privaatrecht te codificeren, immers 'les lois civiles et criminelles sont la sauvegarde de l'honneur, de la vie et des propriétés de tous les citoyens'.⁷³ Men stelde daarom voor om 'un code uniforme' te vervaardigen, 's'il est possible, pour tout le royaume, clair, précis et assez à portée de tout le monde'.⁷⁴ Daarbij mochten evenmin de costumen buiten schot blijven. Verderop eisten de opstellers namelijk, dat het 'un code national' moest worden, 'adapté à nos mœurs et à notre gouvernement (...) qui concilie, autant qu'il sera possible, le droit romain et les diversités des coutumes'.⁷⁵ Ook in een vierde *cahier* tenslotte, afkomstig uit Parijs, was het streven naar politieke en burgerlijke vrijheid het uitgangspunt. Men stelde zich op het standpunt, dat 'tout pouvoir émane de la nation' en dat 'la volonté générale fait la loi'.⁷⁶ Tevens meende men, dat 'l'objet des lois est d'assurer la liberté et la propriété. Leur perfection est d'être humaines et justes, claires et générales'.⁷⁷ Daarbij speelde het gedachtengoed van de Verlichting een belangrijke rol. Frankrijk behoorde een wetgeving te hebben die paste bij het verlichte karakter van de natie, hetgeen als volgt verwoord werd:

'Un assemblage informe de lois romaines et de coutumes barbares, de règlements et d'ordonnances sans rapport avec nos mœurs, comme sans unité de principes, conçus dans des temps d'ignorance et de troubles, pour des circonstances qui n'existent plus, ne peut former une législation digne d'une

69. Montpellier (N), *AP* I-4, p. 46 ('Sureté publique', art.6). Het 'Contrat social' wordt genoemd in art.8.

70. *AP* I-4, p. 46 (art.6).

71. *AP* I-3, p. 608.

72. In deze constitutie moest onder meer bepaald worden, 'que la loi est l'expression de la volonté générale de la nation, sanctionnée par la volonté du Roi, ou l'expression de la volonté royale, approuvée et consentie par la volonté générale de la nation'. *AP* I-3, p. 608.

73. *AP* I-3, p. 610.

74. *AP* I-3, p. 610.

75. *AP* I-3, p. 610.

76. Paris intra muros (T), *AP* I-5, p. 281.

77. *AP* I-5, p. 288 (art.1).

grande nation éclairée de toutes les lumières que le génie, la raison et l'expérience ont répandues sur tous les objets.'⁷⁸

De wetten moesten dan ook aangepast worden 'aux mœurs et au caractère national'.⁷⁹ Dit moest dan, voor zover mogelijk, 'une Loi universelle' opleveren, 'qui embrasse toutes les matières & gouvernent toutes les propriétés & toutes les personnes soumises à la domination Française'.⁸⁰

c) Praktisch-politieke motieven

In minder dan een handvol generale *cahiers* werd een uniforme codificatie in verband gebracht met de versterking van de Franse staat en het nationale saamhorigheidsgevoel. Hiertoe behoort een generaal *cahier* uit Brest (T), waarvan de opstellers in de aanhef allereerst opmerkten, dat men de 'assemblée' bijeengeroepen had 'pour rendre la monarchie française aussi florissante au dedans que respectable au dehors'.⁸¹ Men zag de Franse monarchie als een eigen entiteit, met eigen zeden en gewoonten en wenste dat het recht aan die Franse zeden werd aangepast. Men vroeg om een

'Code général de lois civiles (...), relatives aux mœurs, à la conduite et à l'opinion actuelle du peuple français, qui dispense de la nécessité humiliante où l'on a été jusqu'ici de se diriger par les lois romaines ou celles de nos voisins; il est plus que temps que la France soit, à cette égard, indépendante comme elle l'est par la force de sa puissance.'⁸²

Deze 'code' moest bovendien uniforme wetten bevatten: 'La nation assemblée s'occupera des moyens propres à concilier les intérêts des différentes provinces (...) et de combiner les avantages ou les inconvénients d'avoir dans le royaume une même loi; un même poids et une même mesure'.⁸³ In een ander generaal *cahier*, uit Amiens (T), werd benadrukt, dat door de rechtsverscheidenheid de onderdanen van de diverse gebieden vreemden voor elkaar werden. De opstellers eisten dat er, voor zover mogelijk, een einde werd gemaakt aan 'cette diversité de coutumes qui rend, pour ainsi dire, étrangers les uns aux autres les

78. AP I-5, p. 288 (art.2).

79. AP I-5, p. 288 (art.1).

80. AP I-5, p. 288 (art.3).

81. AP I-2, p. 467.

82. AP I-2, p. 470.

83. AP I-2, p. 470. Vgl. ook het generale *cahier* van Lyon (N), AP I-3, p. 605 ('un code qui appartienne véritablement à la nation française, qui soit assorti à son caractère et à ses mœurs, et qui régisse uniformément les personnes et les biens').

sujets du même royaume et souvent de la même province'.⁸⁴

Voor een verdergaande praktisch-politieke onderbouwing van de voorstellen tot een zekere uniformering moet men zijn toevlucht nemen tot preliminaire *cahiers*. Zo leidde in het - weliswaar belangrijke - preliminaire *cahier* uit de stad Vienne, bij Lyon in de Dauphiné, het streven van de burgerij naar emancipatie tot een étatisme dat hen ertoe bracht voor een uniforme codificatie te pleiten.⁸⁵ In dit *cahier* schreef men: 'La Providence (...) qui a fait triompher [la monarchie française] de ses ennemis étrangers (...) permet aujourd'hui que, du sein même de sa détresse, renaisse l'espoir de sa gloire.'⁸⁶ Het grote obstakel voor deze wedergeboorte van de Franse glorie was het gebrek aan eenheid, maar daar kwam nu, met de Nationale Vergadering in Parijs, verandering in: 'Puisse se taire, en ces moments précieux, tous les intérêts opposés à la régénération de la France; et, du Rhin aux Pyrénées, des Alpes à l'Océan, un seul vœu être formé pour la félicité générale!'.⁸⁷ Dit moest ook gevolgen hebben voor de wetgeving. Het was daarom wenselijk,

'que les provinces fassent à la nation le sacrifice de leurs constitutions particulières (...) et que la France ne soit, à l'avenir, qu'un grand corps de monarchie, comme sous une seule loi, comme sous un seul roi.'⁸⁸

De macht van de vorst moest zo absoluut zijn als noodzakelijk was voor een groot rijk,⁸⁹ maar de rechten en zekerheden van de burgerij mochten bij het verwezenlijken van een machtige staat niet uit het oog worden verloren.⁹⁰ Dit is niet verwonderlijk, want het burgerlijke étatisme diende juist ter onderbouwing en legitimering van de eis tot toegang tot de staatsorganen. Vandaar dat de opstellers beweerden, dat een machtig vaderland ondenkbaar was zonder deze emancipatie:

'Peut-il [de machtige staat] exister où la patrie n'appartient pas également à tous; où les droits usurpés sont, pour quelques-uns, l'humiliation, et les fers pour le plus grand nombre? Il est arrivé enfin ce grand jour, où une sage constitution et de bonnes lois, substituées à des coutumes incertaines et à de longues erreurs, ne permettront plus que la dignité de l'homme et du citoyen soit ou-

84. AP I-1, p. 747. Vgl. ook het generale *cahier* van Lyon (C), waarin werd volstaan met de opmerking: 'tous les Français n'aient qu'une seule loi, comme ils n'ont qu'un seul souverain'. AP I-3, p. 600. Vgl. ook aldaar art.11: 'le vœu patriotique que forme l'ordre du clergé pour que les trois ordres se réunissent même en matière de législation'.

85. AP I-3, p. 83 ev. Ook A. Aulard, *Le Patriotisme français de la Renaissance à la Révolution*, Parijs 1921, p. 99, beschrijft dit *cahier*.

86. AP I-3, p. 83.

87. AP I-3, p. 83.

88. AP I-3, p. 83.

89. AP I-3, p. 83.

90. Zo eiste men waarborgen voor het eigendomsrecht. AP I-3, p. 83.

bliée.⁹¹

De 'lois civiles' moesten aan deze nieuwe constitutie worden aangepast, daar deze anders 'infructueuse' zou blijven. Zij eisten daarom dat er een commissie werd ingesteld, met als doel 'rassembler ce qu'il est utile de conserver des lois romaines, des coutumes et des ordonnances du royaume, et d'en former un code national'.⁹²

In de tweede plaats leidde bij het (eveneens preliminaire) *cahier* van de universiteit van Orléans het mercantilistisch motief, gericht op het versterken en verrijken van de staat door een betere economie, tot een praktisch-politieke onderbouwing van de eis tot meer rechtseenheid. De opstellers van het *cahier* streefden naar een Frankrijk dat 'indépendant de toute puissance étrangère' was⁹³ en wilden daarom dat de handel bevorderd werd, immers 'le commerce est la source de la richesse d'un empire'.⁹⁴ Daartoe moest de rechtspleging verbeterd worden:

'l'objet le plus important à la prospérité de l'Etat est la réforme des abus qui se sont glissés dans l'administration de la justice. La variété des lois qui régissent les différentes provinces doit occuper d'abord l'attention du législateur'.⁹⁵

Om aan deze rechtsverscheidenheid een einde te maken, zou het wenselijk zijn, 'qu'on rappelât toutes les coutumes à l'unité sur toutes les matières qui en sont susceptibles'.⁹⁶ De opstellers legden deze taak in de handen van een - absolute - monarch, die 'la plénitude de la puissance et le droit exclusif de porter les lois' had.⁹⁷ Tevens moesten de 'cours supérieures' alle wetten zuiver registreren, dus zonder zelf wijzigingen aan te brengen, want 'ces modifications (...) ne sont pas uniformes dans toutes les cours souveraines; elles introduisent ainsi dans les différentes provinces une variété de jurisprudence qu'il est essentiel de faire disparaître'.⁹⁸

91. *AP* I-3, p. 83.

92. *AP* I-3, p. 84. Tevens vroeg men een verbod op de interpretatie van wetten: alleen de tekst van de wet mocht geciteerd worden.

93. *AP* I-6, p. 669 (art.1).

94. *AP* I-6, p. 673 (art.3). Ze pleitten daarom, anders dan de 17e eeuwse mercantilisten, voor vrijhandel.

95. *AP* I-6, p. 673 (art.1).

96. *AP* I-6, p. 673 (art.1). Daarnaast werd, *AP* I-6, p. 673 (art.2), gepleit voor een simpeler procesrecht.

97. *AP* I-6, p. 669 (art.1). Daarbij moest hij wel binnen de grenzen van het 'droit naturel' blijven en de 'liberté individuelle de ses sujets' respecteren.

98. *AP* I-6, p. 669 (art.1).

5 Conclusie

In de inleiding is geconstateerd dat, zeker sinds Van Kan zijn geschriften over de Franse codificatiegeschiedenis het licht heeft laten zien, het beeld overheerste dat de *Code civil* (1804) en de exclusiviteit en uniformiteit die hij meebracht door de meerderheid der Fransen vurig werden gewenst, zodat de invoering van de codificatie onvermijdelijk was. De juistheid van dit beeld is vervolgens aan een nader onderzoek onderworpen, hetgeen tot de volgende conclusies moet leiden.

Slechts in zeer weinige van de 522 bewaard gebleven generale *cahiers*, te weten 62, kwam de idee van een codificatie van het (privaat)recht aan de orde. Bovendien had men daarbij slechts zelden een *uniforme* codificatie op het oog: in maar acht van de 62 *cahiers* werd voor volledige rechtseenheid gepleit, waarbij ook alle costumen geüniformeerd zouden worden.⁹⁹ Ook wanneer we hierbij de *cahiers*, waarin onder een zeker voorbehoud (gedeeltelijke) uniformering van de costumen werd voorgesteld, optellen, blijft het, gerelateerd aan het totale aantal *cahiers*, een kleine minderheid, te weten 26.¹⁰⁰ Zelfs wanneer we de voorstellen tot het invoeren van één 'loi' meerekenen, komen we niet verder dan 39.¹⁰¹ Het streven naar een uniforme codificatie van het privaatrecht was, zo moet geconcludeerd worden, geen dringend hervormingsvoorstel voor de opstellers van de *cahiers*. We hebben daarnaast gezien dat voor de opstellers die een codificatie voorstelden het praktisch-juridische argument verreweg het belangrijkste was.¹⁰² Daarnaast werd in acht gevallen een politiek-theoretisch argument aangevoerd.¹⁰³ In de meeste *cahiers* pleitte men derhalve voor een codificatie met het oog op het belang van de individuele burger. Men was erop uit diens rechtspositie te verbeteren door hem middels die codificatie zekerheid te verschaffen, hetzij jegens zijn medeburgers, hetzij jegens de overheid. Het praktisch-politieke argument speelde dus geen rol van betekenis.¹⁰⁴ Er was nauwelijks sprake van een streven naar rechtseenheid in het kader van een streven naar een eenheidsstaat.

Aangezien de generale *cahiers* aan de afgevaardigden waren meegegeven om te

99. Ze deden dat om praktisch-juridische redenen, één pleitte hiervoor op basis van een politiek-theoretisch argument en van één *cahier* is het motief onbekend.

100. Hiervan waren er 17 om praktisch-juridische redenen voor een zekere uniformering, drie uit politiek-theoretische motieven, één vanwege praktisch-politieke doelen en van vijf ervan zijn de drijfveren onbekend.

101. De verdeling van deze 39 *cahiers* over de verschillende argumenten is als volgt: 25 praktisch-juridisch, 5 politiek-theoretisch, 4 praktisch-politiek en 5 onbekend.

102. Namelijk in 44 *cahiers*. In 17 van deze *cahiers* stelde men een zekere uniformering van de costumen voor en in 8 ervan pleitte men voor één 'loi'.

103. In drie van deze acht *cahiers* werd een zekere uniformering van de costumen bepleit, terwijl men in twee ervan één 'loi' voorstelde.

104. Slechts in vier *cahiers* speelde dit argument een rol. Men pleitte in drie ervan voor één 'loi' en in één ervan voor een zekere uniformering van de costumen.

dienen als basis voor hun optreden in de Staten Generaal lag het in de lijn der verwachtingen dat de werkzaamheden aan een codificatie van het privaatrecht niet onmiddellijk ter hand werden genomen. Het aantal *cahiers* waarin om een codificatie werd gevraagd, was immers gering, terwijl bovendien in die *cahiers* het streven naar individuele vrijheid en rechtszekerheid de boventoon voerde. Dergelijke praktisch-juridische en politiek-theoretische overwegingen hebben eenvoudigweg niet voldoende politieke stootkracht om de weg voor een ingrijpende hervorming zoals een uniforme codificatie vrij te maken. Pas toen de radicale, op Rousseau voortbouwende, ideeën zoals die in het preliminaire *cahier* van Vienne werden vertolkt gemeengoed werden bij de politieke elite, kreeg het codificatiestreven een krachtige impuls. De kern van die ideeën werd gevormd door het politiek-theoretische uitgangspunt van één natie met één 'volonté générale' en gekoppeld aan een étatisme, aan een als praktisch-politiek te kwalificeren streven naar een sterke staat. Deze gedachten konden evenwel in de eerste jaren van de Revolutie slechts bij enkele afgevaardigden naar de *Assemblée Nationale Constituante*, zoals de abbé Emmanuel Joseph Sieyès (1748-1836) en Jean-Paul Rabaut Saint-Etienne (1743-1793), worden aangetroffen. De meeste van deze afgevaardigden waren nog te zeer verbonden met het *Ancien Régime*. Het is daarom goed te verklaren dat in de eerste jaren van de Revolutie niet werd begonnen met de werkzaamheden aan de codificatie, die uiteindelijk zouden uitmonden in de *Code civil* (1804) met de twee voor hem zo kenmerkende eigenschappen, te weten exclusiviteit en uniformiteit.

P.A.J. VAN DEN BERG

GRONINGEN